

ЗАРОДЖЕННЯ КРАЄЗНАВСТВА НА ТЕРЕНАХ ВІННИЧЧИНИ (СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ)

У статті йде мова про зародження краєзнавства на теренах сучасної Вінниччини (Східного Поділля), характеризується внесок тогочасних краєзнавців у поділлєзнавство, історичну науку в Україні.

Ключові слова: краєзнавство, історико-краєзнавчі школи, духовні витоки народу, поділлєзнавство, Вінниччина (Східне Поділля).

Понад тридцять років Україна розвивається як суверенна держава. Розбудовуючи її, все більше громадян розуміють, що поруч зі створенням міцної, динамічної економіки має йти піднесення національної самосвідомості, відродження духовності й культури. Особливо нині, в час зухвалого нападу путінської Росії на нашу державу.

Виняткова роль тут краєзнавства, яке з раннього дитинства зв'язує нас із рідною землею, служить своєрідним містком між минулим і прийдешнім. Адже не можна уявити повноцінного духовного життя без історії наших міст і сіл, неповторних фольклорно-етнографічних пам'яток, унікальних творинь архітектури і мистецтва. З огляду на це самовіддана, подвижницька праця дослідників рідного краю набуває дедалі більшої ваги, стає важливою частиною державотворення.

Помітна тут і роль подільських краєзнавців, творчий здобуток яких постійно збагачується [1].

Власне, їх увага до древнього Поділля була прикута ще з періоду пізнього середньовіччя, починаючи від Ісаї Кам'янецького, Герасима і Мелентія Смотрицьких, мандрівників Е. Челебі, Булоса ібн аз-Заїма аль-Халебі (Павла Халебського), зусиллями яких у XVII – XVIII століттях з'явилися перші оригінальні історико-географічні описи краю.

Проте, справді наукове вивчення регіону, становлення подільського краєзнавства започатковане в другій половині XIX – на початку XX ст. фундаментальними працями М. С. Грушевського, В. Б. Антоновича, П. П. Чубинського, Ю. Й. Сіцінського, М. С. Симашкевича та інших поділлєзнавців. Особливо значимих результатів досягли той же Ю. Й. Сіцінський, М. Я. Яворовський, В. К. Гульдман (XIX – поч. XX ст.), В. О. Геринович, В. Д. Отамановський, М. І. Білінський (20 – 30-і роки XX ст.), С. К. Гуменюк, В. П. Воловик, Л. В. Баженов, Й. І. Винокур, В. С. Прокопчук, В. О. Савчук, М. М. Кравець (друга половина XX ст.) та інші.

На зламі XX – XXI століть з'явилося декілька ґрунтовних наукових досліджень, у яких проаналізовано здобутки подільського

краєзнавства з часу зародження до наших днів. Це, насамперед, монографії Л. В. Баженова «Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.» [2] та В. С. Прокопчука «Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність» [3].

У своїй праці Л. В. Баженов виділяє низку основних етапів розвитку поділлязнавства:

1. Кінець XVIII – середина XIX ст. – зародковий етап (характеризується переважанням у дослідженні краю польських учених, які розглядають Поділля, як територію, що була провінцією Польщі).

2. Середина XIX – початок XX ст. – етап формування і становлення поділлязнавства (активно вивчаються усі напрями життя краю, з'являється когорта професійних краєзнавців. При цьому здійснюється русифікаторська політика в дослідженні регіону).

3. Початок 20-х – початок 30-х років XX ст. – етап активного розвитку краєзнавчого руху та досліджень у республіці і на Поділлі (його українізація в умовах радянської політичної системи).

4. Початок 30-х – середина 50-х років XX ст. – етап згортання краєзнавства в умовах тоталітарного режиму (під тиском сталінізму всі краєзнавчі установи і товариства ліквідовані або діють формально. У вихорі терору опинилися учені і, насамперед, краєзнавці. Вивчення Поділля здійснюється розрізнено і безсистемно, переважно науково-дослідними закладами).

5. Середина 50-х – середина 80-х років XX ст. – етап відродження і подальший розвиток краєзнавства (поява 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» та інших фундаментальних видань. Праці дослідників і краєзнавців написано заідеологізовано, з позицій офіційної методології радянської держави і науки).

6. Середина 80-х – початок 90-х років XX ст. – етап інтенсифікації, деполітизації і демократизації краєзнавчих досліджень (переоцінка здобутків краєзнавства за попередні часи, активне вивчення раніше заборонених або «забутих» тем з історії Поділля в умовах формування суверенітету незалежної Української держави).

У праці В. С. Прокопчука йдеться про перші кроки у вивченні історії краю, на широкому фактичному матеріалі повідується про розвиток краєзнавства у другій половині XIX – на початку XX століть. Логічно і послідовно, з введенням нового масиву документів, автор аналізує краєзнавство Поділля 20 – 30 рр., показує як його здобутки, так і причини згортання, наводить статистику репресій проти краєзнавців регіону.

Прослідковуючи надбання краєзнавців Поділля 50-х – 90-х років минулого століття, В. С. Прокопчук наводить імена численних невідомих дослідників, наголошуючи, що саме історико-краєзнавчий рух, ентузіазм його дослідників був першоосною прийняття заходів державного рівня по збереженню багатой історико-культурної спадщини регіону, зокрема, комплексу Старого Міста в Кам'янець-

Подільському, Меджибожі Летичівського району, Ізяславі, Полонному, Старокосянтинові та ін.

Важливою узагальнюючою працею є стаття Л. В. Баженова «Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у XIX – XX ст.» [4]. Учений виділяє такі з них:

- у першій половині XIX ст. – так звану «українську школу» в польських історико-краєзнавчих дослідженнях, котра сформувалася під впливом польських поетів і письменників-українофілів і особливо зв'язаних своєю творчістю з Поділлям М. Гославського, Т. Падури, С. Гоцинського, Б. Залеського та інших і яка проіснувала до 1920 року. Публікаціям прошляхетського характеру української течії в польській краєзнавчій літературі дієво протистояла Київська історична школа одного із фундаторів поділлязнавства професора В. Антоновича (60-і роки XIX – початок XX ст.).

- у середині XIX – на початку XX ст. – фольклорно-етнографічну наукову школу Кам'янець-Подільської духовної семінарії та Подільську історико-краєзнавчу школу.

- в 20-х роках XX ст. – історико-краєзнавчі школи Є. Сіцинського та В. Отамановського, а також етнографічно-мистецтвознавчу наукову школу В. Гегенмейстера.

- в 60-х – 90-х рр. минулого століття – Подільську археологічну наукову школу професора І. Винокура.

Можна говорити і про школу самого професора Л. Баженова, який майже тридцять років очолює Центр дослідження історії Поділля інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка.

Кожна із шкіл позитивно позначилася на розвитку історичного краєзнавства, виховала значні постаті учених і внесла вклад у створення фундаментальних праць з історії й народознавства Поділля.

Однак у науковій літературі не так вже й багато праць, у яких досліджувався б розвиток краєзнавчого руху в Східному Поділлі (Вінниччині). Тому в даній статті ставиться за мету проаналізувати першовитоки краєзнавства в цьому куточку краю, охарактеризувати тогочасний внесок його краєзнавців у поділлязнавство, історичну науку в Україні.

Матеріали дослідження можуть бути використані при написанні праць із проблем українського краєзнавства, сприятимуть пізнанню культури, побуту, традицій, духовних витоків нашого народу.

Краєзнавчий рух на теренах Східного Поділля (Вінниччини) зародився у XIX столітті. Відтоді не припиняв свого розвитку, хоч перешкод довелось здолати чимало.

Започаткований він аматорською діяльністю збирачів фольклору, дослідників старовини, які часто були неграмотними чи малоосвіченими, але мали в грудях полум'яне серце, що горіло любов'ю до рідного краю, його героїчного й стражденного минулого. Так, уродженка с. Кушинців (тепер: Гайсинського району Вінницької

області) кріпачка Явдоха Микитівна Сивак, більше відома під йменням Явдоха Зуїха, була неписьменною, проте володіла феноменальною пам'яттю і тонким естетичним чуттям. Почуті пісні, влучні вислови, цікаві оповіді закарбувала в пам'яті. Зібравши вражаючі за обсягом і художньою цінністю скарги народної поезії і, збагативши їх своєю думкою та творчою уявою, передала наступним поколінням. З її вуст інший відомий на Вінниччині фольклорист і краєзнавець Гнат Трохимович Танцюра записав 1008 народних пісень – календарно-обрядових, весільних, родинно-побутових, історичних, балад, жартівливих, – а також близько 400 прислів'їв та приказок, 156 казок, велику кількість загадок і етнографічних матеріалів [5].

У кріпацькій сім'ї в с. Антополі (до середини 2020 р.: Калинівського району Вінницької області) народився й Семен Микитович Олійничук. Таємно від пана навчався у Вінницькій гімназії. Викритий, переховувався під іменем шляхтича Сорочинського. Працював учителем у парафіяльних і монастирських школах. У 1845 р. після багатьох пригод і злигоднів отримав у пана відпускну. Мандрував шляхами Подільської, Київської, Волинської губерній. враження від мандрівок відобразив у рукописі «Исторический рассказ природных и коренных жителей Малороссии Заднепровской, то есть Киевской, Каменец-Подольской и Житомир-Волынской губерний про свое житье-бытье». Працювати над ним почав у с. Яцківцях (донедавна: с. Бруслинівка Літинського району Вінницької області), проте рукопис, що складав 158 аркушів і в якому йшлося про величезну суспільну несправедливість, трагедію українського народу – кріпацтво, залишився незавершеним. Закінчити роботу над твором, що містив також чимало цікавих відомостей про місцевості, де мандрував, перешкодили арешт та ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці, де 1852 р. помер [6].

Зрозуміло, ширші можливості для історико-краєзнавчих досліджень мали вихідці із соціальних верств, не зв'язаних путами кріпацтва, насамперед, із шляхетських родин, яких чимало було тоді на Поділлі.

Особливою постаттю серед них є уродженець містечка Махнівки (тепер: Хмільницького району Вінницької області) Володимир Боніфатійович Антонович – видатний український історик, археолог, археограф, етнограф, фольклорист, автор понад 300 наукових праць, головним чином з історії України від найдавніших часів до XIX ст.

Основи його світогляду, що визначили майбутню наукову і громадську діяльність, заклалися в студентські роки. Зокрема, досить активно вплинуло на наукову орієнтацію ученого знайомство з рукописами козацьких літописів, працями А. Скаловського про історію козаччини, «Кобзарем» Т. Г. Шевченка. Саме тоді у нього виникла думка, що «...дивно жити у краї, не знаючи ні самого краю, ні його людності» [7]. А заповнити ці прогалини можна було через вивчення історичного минулого, традицій, звичаїв і побуту українського народу.

У зв'язку з цим, у середині 50-х років XIX ст. В. Антонович разом із товаришами по Київському університету, де навчався, вирішив здійснювати під час літніх канікул великі мандрівки по Україні. Вони пішки обійшли Київщину, Холмщину, Волинь і Поділля. І як результат від подорожей – український народ «...став перед нами не в шляхетському освітленні, а таким, яким він є» [8].

На початку 60-х років В. Антонович порвав з польськими шляхетськими колами інтелігенції і разом із своїми однодумцями приєднався до Української громади, що нелегально функціонувала в Києві, очоливши гурток «хлопоманів»-українофілів. Він зблизився з діячами української культури, налагодив зв'язки з журналом «Основа», де опублікував свою «Сповідь» [9]. Пояснюючи причини розриву із шляхтою В. Б. Антонович писав: «...Скільки не був я зіпсований шляхетським вихованням, звичками і мріями, мені легше було з ними розлучитися, ніж з народом, серед якого я виріс, який я знав, якого гірку долю я бачив в кожному селі, де тільки володів ним шляхтич, ...який, словом, я полюбив більше своїх шляхетських звичок і своїх мрій... Сподіваюсь, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь, що українці визнають мене сином свого народу, – оскільки я все готовий розділити з ними» [10].

Таким був шлях в «українофільство» й багатьох інших шляхтичів...

У 1863 – 1902 рр. В. Б. Антонович опублікував дев'ять томів «Архива Юго-Западной России», в яких широко відображена в статтях і документах історія Поділля і Волині XIV – XVIII століть. Проводив на цій території археологічні дослідження (розкопав в 1890 – 1891 рр. залишки давньоруського Бакотського монастиря, склав археологічну карту Волині). У багатьох книгах розглядав питання захоплення Поділля литовцями і поляками в XIV – XVI ст., про самоврядування м. Кам'янець-Подільського, становище селян в XVI – XVII ст., народні повстання в XVIII ст. Передав чимало книг, археологічних матеріалів Кам'янець-Подільському Давньосховищу (історичному музею). Взяв участь в експедиції, яка під керівництвом П. Чубинського збирала в 1869 – 1870 рр. народознавчі та фольклорні матеріали в Київській, Подільській, Волинській губерніях. Разом з М. Драгомановим видав «Исторические песни малорусского народа» в 2-х томах (К., 1874 – 1875). Цю ґрунтовну працю високо оцінила наукова громадськість України і Західної Європи, а Російська академія наук відзначила її Уваровською премією.

Завдяки своїй невтомній діяльності, невичерпній любові до краєзнавства, історії став засновником власної історичної школи, що в особі його учнів Д. Багалія, П. Голубовського, М. Грушевського, М. Довнар-Запольського, І. Линченка, О. Левицького, Н. Молчановського та ін. заклала підвалини сучасної української історичної науки.

Краєзнавчі мотиви, зокрема живий інтерес до фольклору та етнографії, лягли в основу творчості ряду польських письменників, чия біографія пов'язана зі Східним Поділлям.

Уродженець с. Янева (тепер: с. Іванів Хмільницького району) Стефан Вітвіцький навчався у Вінниці. Пізніше закінчив Кременецький ліцей, навчався у Варшавському університеті, працював домашнім учителем. Учасник польського повстання 1830 – 31 рр. У 1832 р. емігрував до Франції. Літературну діяльність розпочав у 20-х рр. XIX ст. Автор книги-збірки «Нотатки Подолянина», численних поетичних творів. В баладах «Замкова гора в Кременці», «Вечір святого Анджея», віршах «Втеча», «Воїн», «Лелеки», збірці «Сільські пісеньки» широко використав подільський фольклор [11].

Схожа біографія й Мауриція Гославського. Навчався у Вінниці і Кам'янець-Подільському, у Кременецькому ліцеї. Здобувши освіту, працював приватним учителем. У 1825 – 1826 рр. перебував у родині Михальських у Кордишівці (нині на карті Вінниччини є три населених пункти з такою назвою). Як учасник польського повстання 1830 – 1831 рр. зазнав переслідувань, емігрував до Галичини. Восени 1834 р. заарештований, помер в австрійській в'язниці. Критики небезпідставно називали його «співцем Поділля». В поемах «Поділля» (1826), «Дума про Нечая», «Зигмунт Кордиш, або Здобуття Немирова» (обидві в 1827 р.) змалював трагічні картини польської минувшини, широко використав український фольклор. Окремо здійснив опис подільського весілля з текстами пісень [12].

Яскравим представником «української школи» в польській літературі був Северин Гошинський, який народився в с. Іллінцях (тепер: смт Іллінці Вінницької області) в багатодітній бідній родині управителя маєтку. Його дитинство і юність пройшли на Поділлі та Волині. В 1814 – 1815 рр. навчався у Вінницькій польській гімназії, потім в Умані. В 1820 р. переїхав до Варшави, де вступив до таємної Спілки вільних поляків-братів. У 1821 – 30 рр. знову жив в Україні, багато подорожував, у т. ч. по Поділлю, збирав народні пісні, вивчав історію, побут населення. У поемі «Канівський замок» з демократичних позицій висвітлив боротьбу українських селян проти польської шляхти за часів повстання 1768 р. Автор поеми «Вечір напередодні Івана Купала», повісті «Король старого замку». У своїй творчості оспівав природу, відтворив життя і побут України, зокрема Поділля [13].

Представником «української школи» у польській літературі, сподвижником краєзнавства був також Сильвестр Венжик Гроза, який у 1809 – 1812 рр. навчався у Вінницькій гімназії. Пізніше часто мандрував Поділлям. Бував у Літині, Летичеві, Махнівці. Писав на подільські теми. Його перу, зокрема, належать «Подільсько-українські повісті, взяті з дійсних образів».

Певний вклад у зародження та розвиток краєзнавства на Східному Поділлі вніс Чеслав Гермогенович Нейман, який працював у Вінниці присяжним повіреним. Тут у кінці 90-х років XIX ст. зблизився з М. Коцюбинським. Був активним співробітником журналу «Киевская старина». Автор праць «Стара Брацлавщина та її люди», «Нотатки археологічні з Поділля російського», «Куплетні форми народної

південно-руської пісні» та ін. Відредагував зібрані дружиною І. Тобілевича С. Дитківською «Етнографічні матеріали з околиць Плисова Липовецького повіту» [14].

Присвятив життя краєзнавству та професії лікаря уродженець хутора Генріхівка (тепер: селище Роля Жмеринського району Вінницької області) Йосип Йосипович (Антоній-Йосип) Ролле.

Гімназичну освіту здобував у Немирові, Вінниці, Білій Церкві, Києві. У 1855 р. закінчив медичний факультет Київського університету. Деякий час працював лікарем у с. Яришеві поблизу Могилева-Подільського. З 1856 р. стажувався в університетських клініках Франції та Німеччини, захистив докторську дисертацію. З 1861 р. мешкав у Кам'янець-Подільському, працював у губернській лікарні, створив перше на Правобережній Україні Подільське товариство лікарів, яке під його редакцією видало у Варшаві 5 випусків «Матеріалів до топографії і лікарської статистики Поділля». Ще в студентські роки почав цікавитись історією Поділля. Наполеглива праця вилилась у численні історико-краєзнавчі твори. Автор серіалу «Історичні оповідання» (у 80-и книгах і нарисах), що вийшли друком польською мовою у Львові в 1875 – 1893 рр. і частково опубліковані на сторінках журналу «Киевская старина» («Кармелюк», «Фатальна красуня», «На шпаковому шляху» та ін.).

Важливе значення мають історичні праці Й. Й. Роле «Замки подільські на кордонах молдавських», «Побожжя в XVII і XVIII ст. (До історії польського землеволодіння в Брацлавщині)», «Запровадження медицини і хвороби епідемічні в давньому Подільському воєводстві на початку XV ст.»

Активно співробітничав з колегами-поділлезнавцями Ю. Сіцінським, М. Яворовським, був одним із засновників Кам'янець-Подільського Давньосховища, почесним членом Польської академії наук, Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, лікарських товариств Києва, Вільнюса, Варшави, Парижа [15].

Не можна не згадати про захоплення історичним краєзнавством Юліуша Словацького, котрий ще змолоду бував у Східному Поділлі, зокрема в с. Верхівці (донедавна: Барського району Вінницької області) в родині Михальських. Одним із перших в польській літературі показав «коліївщину» як справедливу боротьбу українського народу за соціальні і національні права («Срібний сон Соломеї»). З життям та фольклором українців пов'язаний також незакінчений роман «Король Лядови», в якому змальовується польське повстання 1830 – 1831 рр. (у п'яти написаних розділах дія відбувається на Поділлі). Своєрідним продовженням цієї теми стала «Дума про Вацлава Жевуського». Жевуський (дійсна історична постать) гуртує загін українських селян і веде його на допомогу польським повстанцям, але під Дашевом (тепер: Вінницької області) зазнає поразки. Кілька творів поет присвятив барським конфедератам і гайдамацькому рухові. Серед них шедевр польської літератури – поема «Беньовський» [16].

Такий же характерний потяг до вивчення історичного минулого, культури, побуту, традицій рідного народу і для українських письменників – уродженців Східного Поділля та тих, чиє життя було пов'язане з Подільським краєм. Їх також по-праву можна вважати піонерами краєзнавства на подільській землі.

Так, класик української літератури Марія Олександрівна Вілінська (Марко Вовчок) у 1855 – 1859 рр. разом із своїм чоловіком, відомим фольклористом О. В. Марковичем, проживала в Немирові. Тут вивчала місцеві побут, звичаї, фольклор. Спостереження, записані легенди, народні пісні Поділля знайшли глибоке відображення в її творчості, зокрема, в повісті «Інститутка» (1858), казці «Кармелюк», в «Народних оповіданнях» [17] (1862) й ін.

Чільне місце посіло Поділля у житті та творчості неперевершеного майстра художнього слова Михайла Михайловича Коцюбинського. Народився у Вінниці, дитинство і юність минули в Радівцях, Барі, Кукавці, Шаргороді, Станіславчику, Пикові. У 1880 р. закінчив Шаргородське духовне училище. У 1880 – 1882 р. перебував у Кам'янці-Подільському. Повернувся до Вінниці. У 1891 р. вчителював у с. Лопатинцях (донедавна: Шаргородського району), активно збирав місцевий фольклор і вивчав побут села, який майстерно описав у своїх ранніх оповіданнях, повістях «Харитя», «Ялинка», «П'ятизолотник» та ін., у статті «Вироби селянок з Поділля на виставці в Чикаго» [18].

Так само ретельно вивчав побут та фольклор Поділля уродженець с. Хомутинів (тепер: с. Руданське Хмельницького району) Степан Васильович Руданський. У 1849 – 1855 рр., після закінчення Шаргородської духовної бурси, навчався у Кам'янець-Подільській духовній семінарії, де став організатором гуртка по вивченню народного побуту і фольклору Поділля. На основі подільського народного епосу в 1851 – 1854 рр. створив балади «Вечорниці», «Упир», «Розбійник». Упорядкував також двохтомний рукописний збірник «Народные малороссийские песни, собранные в Подольской губернии С. В. Р.» (1852), збірку «Копа пісень» (1861), здійснив етнографічний опис «Подольське весілля» (1862). Записав чимало легенд, частина яких увійшла до збірника М. Драгоманова «Малороссийские народные предания и рассказы» (1876), а зібрані ним у с. Хомутинях 298 прислів'їв та приказок у 1864 р. опублікував М. Номис у книзі «Українські прислів'я, приказки і таке інше» [19].

Невтомним збирачем скарбів народної мудрості, дослідником вікових традицій, поклонінь, вірувань місцевого простолюду був член організованого С. В. Руданським гуртка уродженець с. Маньківців (тепер: Тульчинського району Вінницької області) Анатолій Патрикійович Свидницький. У 1850 – 1856 рр. він також навчався у Кам'янець-Подільській духовній семінарії. Бажаючи здобути ґрунтовну освіту, до 1859 р. вчився спочатку на медичному, а потім історично-філологічному факультеті Київського університету, проте через брак коштів навчання не завершив. Зібрані на Поділлі

фольклорно-етнографічні матеріали покладено в основу його головного твору «Люборацькі». Автор ряду народознавчих статей, серед яких найбільш відомі «Великдень у подолян», «Відьми, чарівниці й упирі...», що ґрунтуються на враженнях, почерпнутих письменником на батьківщині [20].

У 1860 – 1880-х рр. був тісно пов'язаний із Східним Поділлям (як власник невеликих маєтків у с. Садовій Могилів-Подільського і с. Кордишівці Брацлавського повітів) Михайло Петрович Старицький. Збираючи історико-етнографічний матеріал, відвідав Вороновицю, Немирів, Брацлав та інші населені пункти краю. Як співробітник Південно-Західного відділення Російського географічного товариства помістив у київських газетах «Заря» і «Труд» серію статей про Поділля. Проте найбільш яскраво його історичне минуле змалював у своїй трилогії «Богдан Хмельницький» (1895 – 1907), романі «Руїна» (1899), повістях «Облога Буші» (1891), «Заклятий скарб: Подільська легенда» (1892). Значної популярності здобув написаний ним історичний роман «Розбійник Кармелюк» (1903), в якому відтворена антифеодальна боротьба селян Поділля першої половини ХІХ ст. [21].

Біля колиски краєзнавства у Східному Поділлі стояли також інші відомі ентузіасти: А. І. Димінський, С. О. Венгрженовський, І. О. Шипович, Л. І. Похилевич, Н. В. Молчановський.

Уродженець с. Борщівців (тепер: Могилів-Подільського району Вінницької області) Андрій Іванович Димінський у 1840 р. закінчив Кам'янець-Подільську повітову школу. Подальшу освіту здобував самотужки, працюючи сільським фельдшером, волосним писарем. З 1849 р. розпочав збирання фольклорно-етнографічних матеріалів. У 1868 р. його доробок складав 2500 народних пісень, 2000 казок, 2000 приказок і загадок, налічував численні зразки прозових жанрів, опису побуту селян [22]. Співробітничав з етнографами П. П. Чубинським, М. П. Драгомановим, Подільським єпархіальним історико-статистичним комітетом. Був членом Російського Географічного товариства. У 70 – 90-х роках зазнав переслідування з боку властей за сподвижництво в українському національному русі, вів нужденне життя. Тільки з 20-х років ХХ століття його дослідницька діяльність була оцінена належним чином. Фактично лише тоді з'явилися у світ підготовлені ще за життя його основні публікації, і серед них «Збірка подільських казок 1850 – 1860-х рр. волосного писаря Димінського» [23].

Теж з фольклорних записів розпочав краєзнавчу діяльність ще один уродженець Могилів-Подільщини Сергій Олександрович Венгрженовський. Крім того у Гайсині, Гайсинському повіті, де працював співробітником Подільського акцизного відомства, досліджував побут, звичаї, вірування місцевих мешканців, народну медицину. Одним із перших звернув увагу на виявлення національних традицій у вишиванках, ткацтві та писанках подолян. Опублікував 20 робіт: «Исторический очерк унии в Брацлавщине»,

«Материалы для истории унии в бывшем Брацлавском воеводстве», «Языческий обычай в Брацлавщине «гонити шуляка» [24] та ін. З 1890 р. був членом Подільського історико-археологічного товариства.

Родом із Могилів-Подільщини також Іван Омелянович Шипович. Народився він у сім'ї православного священика. Початкову освіту здобув у Шаргородському духовному училищі. В 1873 – 1879 рр. навчався в Подільській семінарії. У 1882 р. закінчив Києво-Могиллянську академію (із ступенем кандидата богослов'я). Того ж року отримав призначення на посаду інспектора Подільської семінарії. З 1883 р. викладав у Приворотському духовному училищі (тепер: с. Подільське Дунаєвського району Хмельницької області). Саме тут заявив про себе як краєзнавця. Став активним членом Подільського церковного історико-археологічного товариства, що діяло з 1865 р. Почав досліджувати місцеву історію і опублікував у «Подольских епархиальных ведомостях» декілька розвідок. З 1893 р. – викладач Вінницького реального училища. В кінці століття підготував до друку «Літопис Вінницького капучинського кляштору». Серйозно займався археологією. Багато років очолював археологічну комісію при Вінницькій міській управі. Зокрема, віднайшов під Вінницею Сабарівське слов'янське городище [25].

У с. Збаржівці (донедавна: Погребищенського району Вінницької області) в родині священика народився Леонтій Іванович Похилевич, відомий фундаментальними працями «Сказание о населенных местностях Киевской губернии» та «Уезды Киевский и Васильковский. Статистические и исторические нотатки». У першій книзі він широко подав відомості про населені пункти теперішніх колишніх Погребищенського, Липовецького, Оратівського, частини Іллінецького та Козятинського районів Вінниччини.

Уродженець с. Лозуваті (тепер: Вінницького району) Никандр Васильович Молчановський був учнем і послідовником В. Б. Антоновича. У 1884 р. закінчив історично-філологічний факультет Київського університету. Досліджував історію України й Поділля періоду раннього середньовіччя. Автор ґрунтовної історико-краєзнавчої праці «Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.» [26].

У той же період розробляли історію краю керівник історичного товариства Нестора-літописця професор Київського університету М. П. Дашкевич, викладач Кам'янець-Подільської духовної семінарії, а пізніше настоятель Петропавлівської церкви у Кам'янці С. М. Лобатинський. Зокрема, Микола Павлович Дашкевич написав праці з історії Галицько-Волинського князівства, Болохівської землі, України XVI – XVII ст., в яких відображено феодальну добу Західного і Східного Поділля [27]. Перу уродженця с. Дмитрашківки (тепер: Гайсинського району Вінницької області) Созонта Михайловича Лобатинського належать праці «Историко-статистическое описание м. Тульчина Винницкого уезда», «Историко-статистическое описание приходов и церквей Брацлавского уезда Подольской епархии с

историческим очерком Брацлавского воеводства», «Учреждение Минской, Изяславской и Брацлавской епархии и воссоединение униатов с православной церковью Подолии», «К истории воссоединения униатов Брацлавского воеводства во второй половине прошлого столетия», «О раскольниках Подольской епархии».

В 1890-х роках науковий інтерес до Східного Поділля проявив видатний український історик Михайло Сергійович Грушевський, присвятивши дослідженню діяльності Барського староства ряд своїх праць, котрі лягли в основу його магістерської дисертації. Серед них «Этнографические данные о барской околичной шляхте до конца XVIII в.», «Организация старостинского и околичного управления в Барском старостве», «Барське староство».

Отже, краєзнавство на теренах сучасної Вінниччини зародилося в XIX столітті. Поштовхом його розвитку стала аматорська діяльність збирачів фольклору, дослідників етнографічних традицій місцевого населення. В числі перших ентузіастів краєзнавчого руху були польські поети та письменники-українофіли, а також учені. У другій половині XIX століття помітний вагомий внесок у розвиток краєзнавства української інтелігенції – тих же поетів та письменників, науковців. Масовості краєзнавства перешкоджав загалом вкрай низький освітній рівень абсолютної більшості місцевих мешканців. Краєзнавчий рух у Східному Поділлі (Вінниччині) у XIX столітті не набув ознак організованості, у більшості випадків проявлявся на аматорсько-індивідуальному рівні.

У плані подальших досліджень перспективним бачиться вивчення стану краєзнавства в регіоні в XX столітті, в умовах незалежності України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885. 351 с.. Білінський М. І. Вінницький замок: Історичний нарис з доби XVI – XVIII ст. Вінниця, 1926. 18 с.. Винокур І. С. Історія Лісостепоного Подністров'я та півд. Побужжя. К., Одеса, 1985. 126 с.. Воловик В. П. Вінниця: Історичний нарис. Вінниця, 1964. 254 с. (у співавторстві). Грушевський М. С. Этнографические данные о Барской околичной шляхте до конца XVII в. // Чтения исторического общества Нестора-летописца. К., 1892. Т. VI. Гегенмейстер В. М. Селянські настільні розписи. Кам'янець-Подільський, 1930. 57 с.. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии: Алфавитный перечень населенных пунктов. Каменец-Подольский, 1893. 626 с.. Дан О. Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648 – 1676 рр.). К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. 204 с. Котляр М. Ф. История Украины в жизнеописаниях. К.: Наукова думка, 1990. 256 с.. Малаков Д. В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). М.: Искусство, 1982. 175 с.. Молчановский Н. В. Очерк известий о

Подольской земле до 1434 г. К.: Типография Киевского университета, 1885. 388 с.. Отамановский В. Д. Винница как тип украинского города Южного Правобережья XVIII в.: Эволюция правового положения и устройства на фоне социально-экономического развития Брацлавщины XVII – XVIII вв. и процесса образования городского сословия: Автореферат дис... д-ра ист. наук. Симферополь, 1949. 22 с.. Подолинний А. М. 3-над Божої ріки: Літературний словник Вінниччини. Вінниця, 1998. Симашкевич М. В. Римское католичество и его епархия на Подолии. Каменец-Подольский, 1872. 469 с.. Сіцінський Ю. Й. Нариси з історії Поділля. Вінниця, 1927. 74 с.. Степанков В. С. Пам'ятні місця подій визвольної війни українського народу 1648 – 1654 рр. на Поділлі. Хмельницький, 1979. Тутковский П. А. Юго-Западный край: Популяные естественно-исторические и географические очерки. К., 1893 – 1895. Вып. 1 – 2. Шипович И. О. О границах бывшей Брацлавщины, исторической жизни в ней, отношений Брацлавщины и Подолии. Винница, 1914. 24 с.. Дорош М. Н. Битва на Синій Воді: правда і домисли. Вінниця: О. Власюк, 2009. 188 с.. Подолян В., Рекрут В. Особливості діяльності споживчої кооперації Вінниччини в у мовах Голодомору 30-х років ХХ століття. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2008. 420 с.. Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХІ ст. / Вид. 2-е, доп. Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2013. 987 с.. та ін.

2. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ – ХХ ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. 480 с.

3. Прокопчук В. С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. К.: Рідний край, 1995. 203 с.

4. Баженов Л. В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у ХІХ – ХХ ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження. Хмельницький, 1995. С. 334-330.

5. Хоменко Б. В. Зуїха Явдоха Микитівна // 3-над Божої ріки: Літературний словник Вінниччини. Вінниця: Континет-ПРИМ, 1998. С. 119.

6. Подолинний А. М. Олійничук Семен Микитович // 3-над Божої ріки... С. 247 – 248.

7. Антонович В. Б. Автобіографічні записки // Літературно-науковий вісник. К.. Львів, 1908. Т. 43. Кн. ІХ. С. 395.

8. Там же. С. 396.

9. Винокур І. С., Петров М. Б. Володимир Антонович і Поділля // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження. Хмельницький, 1995. С. 266.

10. Антонович В. Моя исповедь // Основа. 1862. Январь. С. 95 – 96.

11..Шпильова Л. Вітвіцький Стефан // 3-над Божої ріки... С. 46.

12. Кирчів Р. Український фольклор у польській літературі (період романтизму). К., 1971. С. 145 – 155.

13. Глинський І. Наш земляк – Северин Гощинський // Вінницька правда. 1968. 20 липня.
14. Хоменко Б. Нейман Чеслав Гермогенович // З-над Божої ріки... С. 211.
15. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців... С. 331- 333.
16. Вервес Г. Юліуш Словацький і Україна. К., 1959.
17. Українські письменники: Біобібліографічний словник. В 5-и т. К., 1963. Т. 2. С. 108 – 139.
18. Хоменко Б. Коцюбинський Михайло Михайлович // З-над Божої ріки... С. 152 – 153.
19. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців... С. 333.
20. Подолинний А. М. Свидницький Анатолій Патрикійович // З-над Божої ріки... С. 262.
21. Лісовий П. М. Поділля в історичних творах М. П. Старицького // 2-а республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства: Тези доповідей. К., 1982. С. 339 – 341.
22. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців... С. 195.
23. Збірка подільських казок 1850 – 1860-х рр. волосного писаря Димінського // Етнографічний вісник. К., 1927. Кн. 4. С. 160 – 172.
24. Венгрженевский С. А. Исторический очерк унии в Брацлавщине // Труды Подольского историко-статистического комитета. Каменец-Подольский, 1887. Вып. 3. Он же. Материалы для истории унии в бывшем Брацлавском воеводстве // Труды Подольского историко-статистического комитета. Каменец-Подольский, 1890. Вып. 5. С. 1 – 186. Он же. Языческий обычай в Брацлавщине «гонити шуляка» // Киевская старина. 1895. Т. 50. С. 282 – 323.
25. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців... С. 400.
26. Молчановский Н. В. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. К.: Типография Киевского университета, 1885. 388 с.
27. Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории: Эпизоды по истории Южной Руси в XII и XIV ст. К., 1876. Он же. Княжение Даниила Галицкого. К., 1873. Он же. Заметки по истории Литовско-Русского государства. К., 1885.
28. Лобатинский С. М. Историко-статистическое описание м. Тульчина Винницкого уезда // Подольские епархиальные ведомости. 1873. № 19. Он же. Историко-статистическое описание приходов и церквей Брацлавского уезда Подольской епархии с историческим очерком Брацлавского воеводства // Подольские епархиальные ведомости. 1875. 33 11, 13, 19 –22. 1876. №№ 1, 3 – 5. Он же. Учреждение Минской, Изяславской и Брацлавской епархии и воссоединение униатов с православной церковью Подолии // Подольские епархиальные ведомости. 1885. №№ 8, 9, 22. Он же. К истории воссоединения униатов Брацлавского воеводства во второй

половине прошлого столетия // Подольские епархиальные ведомости. 1890. № 5 – 6. Он же. О раскольниках Подольской епархии // Подольские епархиальные ведомости. 1869. №№ 20 – 24. 29. Грушевський М. С. Барське староство. – 2-е вид., доп. – К., 1894. Он же. Етнографические данные о Барской околичной шляхте до конца XVIII в. // Чтения исторического общества Нестора-летописца. К., 1892. Т. VI. Он же. Организация старостинского и околичного управления в Барском старостве // Чтения исторического общества Нестора-летописца. К., 1895. Т. IX.

Вадим Стецюк

РОЗПОДІЛ ПРИЗОВНИКІВ З ВІННИЦЬКОГО ПОВІТУ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті на прикладі Вінницького повіту Подільської губернії проаналізовано систему територіального та військово-спеціального розподілу юнаків, призваних до складу російської імперії армії, на початку ХХ століття. Показано, що усі призовники проходили службу за межами рідного регіону, більшість – за межами українських етнічних земель.

Ключові слова: Поділля, Вінницький повіт, російська армія, військова служба, призов.

Одним з малодосліджених питань історії Поділля пізньої імперської доби залишається виконання місцевим населенням військової повинності. В історіографії проблема залучення українців на імперську військову службу переважно досліджувалась в контексті рекрутських наборів XVIII – першої половини XIX ст., водночас дослідження, присвячені здійсненню військових призовів на засадах загальної військової повинності, практично відсутні.

Слід зазначити, що система поповнення російської армії пройшла досить складну еволюцію. Ще у першій половині XVIII ст. імперське військо комплектувалось переважно етнічними росіянами, контингенти з числа інших народів імперії зазвичай проходили службу окремо, зберігаючи свій автономний устрій. Поступово рекрутська, а пізніше загальна військова повинність поширювалась на все нові національні групи, відповідно, перед військово-політичним керівництвом імперії постало питання рівномірного поєднання у військових частинах представників різних етнічних груп. При цьому російське керівництво виявилось одноставним у небажанні формувати всю армію чи хоча б значні військові контингенти із представників певних етносів. Російський дослідник Л. Дамешек наводить цитату начальника Генерального штабу царської армії генерал-лейтенанта Є. О. Гернгросса, згідно із якою «історичний досвід формування туземних армій показав, що кінцевим